

Κοινωνική σύνθεση και ιδεολογία του φασιστικού κινήματος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επικίνδυνη αναβίωση και ταχύτατη εξάπλωση των νεοφασιστικών κινήματων, με τη μορφή, κυρίως, των εθνικιστικών εξάρσεων και των ρατσιστικών εκδηλώσεων, σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης, ξαναφέρνουν στο προσκήνιο της επικαιρότητας και, συνεπώς, καθιστούν αναγκαία τη διεξοδική διερεύνηση των φαινομένων του φασισμού. Η αναγκαιότητα της μελέτης γίνεται επιτακτική από το γεγονός ότι τα φασιστικά φαινόμενα εμφανίζονται με ιδιαίτερη σφοδρότητα και αγριότητα στη Γερμανία, στη χώρα όπου ο φασισμός είχε, προπολεμικά, τη μεγαλύτερη απήχηση.

Σχετικά, βέβαια, με το ζήτημα της ερμηνείας του φασιστικού ολοκληρωτισμού και για το ποιες κινητήριες δυνάμεις τον ώθησαν στην εξουσία στη διάρκεια του μεσοπολέμου και τον υποβοήθησαν να εγκαθιδρύσει το δικό του μοντέλο κρατικής κυριαρχίας υπάρχουν διστάμενες και αντιτιθέμενες απόψεις μεταξύ των ερευνητών. Μερικοί υποστηρίζουν ότι ο φασισμός ήταν δημιούργημα της αυτόνομης κίνησης των ιδεών και του ενιαίου φασιστικού λόγου, ενώ λίγοι πιστεύουν ότι ο φασισμός ήταν το αποτέλεσμα της κυριαρχικής δράσης κάποιων ηγετικών πολιτικών προσωπικοτήτων. Σύμφωνα, επίσης, με τη γνώμη ελαχίστων ο φασισμός υπήρξε αποτέλεσμα της ανεξάρτητης και αναπόφευκτης προαποφασισμένης συνέχειας των γεγονότων· άλλοι, ωστόσο, πρεσβεύουν τη γνώμη ότι ο φασισμός συνιστούσε δημιούργημα και ελεγχόμενο όργανο της άρχουσας αστικής τάξης και των επιχορηγήσεων του διεθνούς κεφαλαίου.¹

Επιλέγοντας, λοιπόν, μια συγκεκριμένη ερευνητική πτυχή της γενικότερης προβληματικής του φασιστικού φαινομένου, η εργασία αυτή επιδιώκει και επιχειρεί να αναλύσει την κοινωνική σύνθεση του φασιστικού κινήματος, όπως αυτό αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε στη φασιστική Ιταλία και στη ναζιστική Γερμανία. Το ενδιαφέρον εστιάζεται, επίσης, στην καταγραφή και αξιολόγηση της αποκρυσταλλωμένης ιδεολογίας του φασιστικού κινήματος στην περίοδο του

Ο Ευστάθιος Φακιολάς είναι συγγραφέας.

Μουσσολίνι και του Χίτλερ. Κρίνεται, επιπλέον, αναγκάιο να προχωρήσουμε, στο τέλος της εργασίας, σε μια σύντομη αναφορά και εκτίμηση του συσχετισμού μεταξύ του φασιστικού κινήματος του μεσοπολέμου και των νεοφασιστικών και νεοναζιστικών κινητοποιήσεων στην τρέχουσα φάση των εξελίξεων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η κοινωνική σύνθεση του φασιστικού κινήματος

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου και ειδικότερα αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο εμφανίστηκαν και ανδρώθηκαν σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες πολιτικές ομάδες, που οι διεκδικήσεις και τα αιτήματά τους δημιουργούσαν ένα ιδιόμορφο συννοθύλευμα από αριστερές και δεξιές ιδεολογικές επιδιώξεις. Οι δυνάμεις και τα κινήματα αυτά, που ονομάστηκαν φασιστικά, ξεγειρόνταν τόσο ενάντια στη σοσιαλιστική ιδεολογία και προοπτική όσο και ενάντια στον καπιταλισμό και στην αστική δημοκρατία. Ο φασισμός, σύμφωνα με τις δικές του διακηρύξεις, προβάλλονταν ως ένα μαζικό λαϊκό κίνημα, που επιδίωκε να εκπροσωπήσει όλες τις κοινωνικές κατηγορίες.² Ουσιαστικά, όμως, το φασιστικό κίνημα χαρακτηριζόταν από συντηρητικές και αντιδραστικές ιδέες τόσο γιατί «τα κύρια συστατικά του στοιχεία είχαν αρνητικό χαρακτήρα, συγκεκριμένα εχθρότητα από τη μια προς την οργανωμένη εργασία και από την άλλη προς το μονοπωλιακό κεφάλαιο»³ όσο, επίσης, και γιατί «μορφοποιήθηκε ως η πιο εξτρεμιστική πτέρυγα στο εσωτερικό της αντίδρασης κατά των σοσιαλιστικών επαναστατικών τάσεων».⁴

Φασίστες ονομάστηκαν, αρχικά, οι τρομοκρατικές ομάδες κρούσης (παρόμοιες ομάδες είχαν ήδη συγκροτηθεί από το 1914 και η δράση τους αποσκοπούσε στο να πιέσει την ιταλική κυβέρνηση να συμβαδίσει με τους στόχους της Αντάντ) που συγκροτήθηκαν στην Ιταλία, μετά το ρωμαϊκό έμβλημα των «Fasces», που ήταν ένα πελέκι περιβαλλόμενο από μια δέσμη ράβδων, το οποίο συμβόλιζε τόσο την ενότητα του στρατού όσο και τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το «φάσιο», που η ετυμολογική του έννοια είναι ομάδα και σωρός, έχει μια διπλή σημασιολογική έννοια: κοινωνική, γιατί συγχωνεύει εργάτες και αγρότες, και εθνική, γιατί προτρέπει στη δημιουργία μιας μεγάλης και ισχυρής Ιταλίας, κληρονόμου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η τελευταία αυτή έννοια έχει τις ρίζες της στο ιταλικό φουτουριστικό κίνημα. Η επιτυχία των ομάδων αυτών λειτούργησε ως πρότυπο για τη δημιουργία παρόμοιων οργανώσεων σε άλλες χώρες που επιδίωκαν να καταλάβουν την εξουσία.⁴ Πρέπει να τονίσουμε, όμως, ότι μόνο το γερμανικό ναζιστικό κίνημα και το ιταλικό φασιστικό κίνημα κατόρθωσαν να εγκαθιδρύσουν ένα φασιστικό μοντέλο δημόσιας διοίκησης, στηριζόμενα και εκμεταλλεζόμενα μια ισχυρή μαζική λαϊκή βάση.

Κύριο διαφοροποιητικό, λοιπόν, στοιχείο του φασισμού σε σχέση με άλλες μορφές αυταρχικής, αντιδραστικής εξουσιαστικής επιβολής ήταν ότι κατόρθωσε μέσω νόμιμων μηχανισμών – κόμματα, συνδικάτα – να οργανώσει και να κινητοποιήσει μεγάλες υπολογίσιμες λαϊκές μάζες.⁶

Η κοινωνική βάση του φασισμού προέρχεται, κυρίως, από τα μικρομεσαία αστικά στρώματα και τους αγρότες.⁷ Πρόκειται για κατηγορίες «που αποτελούν ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού των καπιταλιστικών χωρών στην περίοδο του μονοπωλιακού καπιταλισμού»,⁸ που στα πλαίσια της ρευστής και αβέβαιης μεταπολεμικής περιόδου κινδύνευαν να παραμεριστούν κοινωνικά και να προλεταροποιηθούν οικονομικά, αδυνατώντας να εξοικειωθούν με τη νέα πολιτική πραγματικότητα.

Ανάμεσα στους οπαδούς του φασιστικού κινήματος είναι δυνατό να εντοπίσουμε: αξιωματικούς και στρατιώτες, που μετά τον πόλεμο δεν έβρισκαν θέση στους μικρούς ή ανύπαρκτους στρατούς της ειρηνικής περιόδου και που εξακολουθούσαν να διατηρούν τους αυταρχικούς τρόπους στρατιωτικής σκέψης και συμπεριφοράς: νέους από τις ανώτερες, κυρίως, τάξεις, που περιφρονούσαν και υποτιμούσαν, ως ξεφλημένη, την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία: νέους ποικίλης ταξικής προέλευσης, που είχαν πενιχρές προοπτικές οικονομικής ανόδου και σταδιοδρομίας, άνεργους, που είχαν εκτραπεί στο περιθώριο και στον υπόκοσμο, ορισμένους ανοργάνωτους εργάτες και μικροϊδιοκτήτες αγρότες.⁹ Αυτές οι κοινωνικές ομάδες αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της λαϊκής βάσης των φασιστικών συνδέσμων, που, έχοντας αυταρχική νοοτροπία και στρατιωτικές αντιλήψεις, τρομοκρατούσαν όλους τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Ωστόσο, αυτά τα κινήματα εφόδου και τρομοκρατίας αποτέλεσαν πόλο έλξης ευρύτερων λαϊκών μαζών και διαρκή αποφασιστικό παράγοντα πολιτικών εξελίξεων, μόνον, όταν πέτυχαν, μέσω μιας έντεχνης προπαγάνδας και λαϊκίστικης δημαγωγίας, να εκμεταλλευτούν την οικονομική κρίση του τέλους της δεκαετίας του είκοσι και να αξιοποιήσουν τις ακραίες ριζοσπαστικές τάσεις των μεσαιών στρωμάτων.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, πριν, αλλά κυρίως στην περίοδο του μεσοπολέμου, με την ιλιγγιώδη επέκταση της βιομηχανίας και το ξέφρενο οικονομικό ανταγωνισμό, εγκαινιάστηκε μια πορεία ταχύρυθμης συγκεντροποίησης του κεφαλαίου σε ισχυρά μονοπώλια, που απορροφούσαν, εξαφάνιζαν ή έθεταν σε εξάρτηση τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τους μικροϊδιοκτήτες. Οι απασχολούμενοι στο εμπόριο, στη βιοτεχνία και στην αγροτική οικονομία – που στα πλαίσια του φιλελεύθερου καπιταλισμού συνιστούσαν τις βασικές εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας – ανέπτυξαν μια ιδιόμορφη προοπτική και αναζητούσαν επίμονα τρόπους διασφάλισης της ύπαρξής τους και των συμφερόντων τους. Από τη μια, είχαν συνείδηση του γεγονότος ότι απειλούνται από τους μεγαλοεπιχειρηματίες και για αυτό ήταν πολύ επιρρεπείς σε αντικαπιταλιστικά μηνύματα και αντιμονοπωλιακά συνθήματα. Από την άλλη, ωστόσο, επιθυμούσαν

να διατηρήσουν το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας και απαιτούσαν, τονίζοντας με έμφαση την ανωτερότητά τους ως ιδιοκτήτες, να διαχωρίζονται σαφώς από την εργατική τάξη και τις οργανώσεις της.¹⁰ Σε τελευταία ανάλυση «τα ιδεολογικά κίνητρα των μεσαίων στρώματων ήταν εκείνα που τα έστρεφαν με τον ίδιο τρόπο κατά του σοσιαλισμού, καθώς και ορισμένων μορφών έκφρασης του καπιταλισμού».¹¹

Σ' αυτήν την πρόκληση του ολιγοπωλιακά και μονοπωλιακά αναδομημένου οικονομικού συστήματος, τα μεσαία στρώματα αντέδρασαν, στην αρχή τουλάχιστον, διαφορετικά. Άλλοι εξακολούθησαν να εμπιστεύονται τα παραδοσιακά αστικά κόμματα, άλλοι ψήφιζαν τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα, ενώ άλλοι προσανατολιζόνταν είτε προς αντιδραστικές εξτρεμιστικές ομάδες, που ζητούσαν την ένοπλη καταστολή του εργατικού κινήματος είτε προς αναρχικές ριζοσπαστικές ομάδες, που προσδοκούσαν την άμεση κατάλυση του κράτους.¹² Παρόμοιες αποφάσεις και κατευθύνσεις υιοθέτησαν και οι διάφορες κατηγορίες της ονομαζόμενης «νέας μεσαίας τάξης» και των ελεύθερων επαγγελματιών, που αποτελούνταν από γιατρούς, δικηγόρους, ιδιωτικούς υπάλληλους, φοιτητές. Αυτοί, με την επέκταση του ρόλου της εξειδικευμένης εργασίας και της επιχειρησιακής διεύθυνσης είχαν μεταβληθεί σε απλά γραφειοκρατικά εκτελεστικά όργανα, χωρίς την αίσθηση της δημιουργίας και της ανάληψης πρωτοβουλίας, χωρίς αναγνωρισμένο κύρος και γόητρο.¹³ Όταν εκδηλώθηκε η οικονομική κρίση του 1929, αυτό το κοινωνικό δυναμικό, που απειλείτο με οικονομική καταστροφή και πτώση του βιοτικού του επιπέδου, στράφηκε και εντάχθηκε, με δεδομένη την ανυπαρξία θετικών εναλλακτικών λύσεων, αποφασιστικά στις γραμμές του φασιστικού κινήματος. Η οικονομική κρίση απόδειξε, χωρίς αυταπάτες και ψευδαισθήσεις, «στο χρεοκοπημένο ή στο από χρεοκοπία απειλούμενο ανεξάρτητο μικρό επαγγελματία, όπως και στον άνεργο ή στον από ανεργία άμεσα απειλούμενο ιδιωτικό υπάλληλο, ότι στο σύστημα αυτό ήταν το ίδιο ανυπεράσπιστο αντικείμενο όπως και ο εργάτης».¹⁴ Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το γεγονός της σημαντικής θέσης που καταλαμβάνουν οι καθηγητές όλων των βαθμίδων της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην κοινωνική βάση του φασισμού. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, το 1933 το 30% των δασκάλων, το 40% των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης και το 50% των καθηγητών ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης ανήκουν στο NSDAP.¹⁵

Τα ιδιαίτερα ψυχοκοινωνικά γνωρίσματα όλων αυτών των κοινωνικών στρώματων ήταν: η πολυμορφία των συντεχνιακών τους αιτημάτων, η έλλειψη οργάνωσης, πειθαρχίας και υπακοής, η συνεχής ιδεολογική τους αμφιταλάντευση και πολιτική παλινδρόμηση και, συνεπώς, η απουσία ενιαίας ταξικής συνείδησης και κοινών φορέων εκπροσώπησης. Επιπλέον, τα στρώματα αυτά αρνούσαν τις καθιερωμένες κοινωνικές δομές και ιεραρχήσεις, αλλά, ωστόσο, δεν αμφισβητούσαν την υπάρχουσα οργάνωση της παραγωγής. Η πολιτική αυτή στάση και συμπεριφορά σε περιόδους έντονων οικονομικών κραδασμών, αβεβαιότητας και α-

νασφάλειας εκδηλώνεται τόσο με την αντιπαράθεση και την επιθετικότητά τους προς τις οργανωμένες κοινωνικές δυνάμεις όσο και με την αποδοχή ιδεολογικών δογμάτων, που προσφέρουν την αίσθηση της σιγουριάς και της ανωτερότητας.¹⁶ Η φασιστική προπαγάνδα πέτυχε να πείσει τις κατηγορίες αυτές ότι ο φασισμός «αποτελεί μια επανάσταση, τη δική τους επανάσταση, που έρχεται να ορθωθεί ως επανάσταση ταυτόχρονα κοινωνική και εθνική, ανάμεσα στο διεθνιστικό κομμουνισμό και στο διεθνές κεφάλαιο, που υποστασιοποιούν την απειλή ενάντια στο 'λαό' και ευθύνονται για την κακοδαιμονία του».¹⁷ Επίσης, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι ο φασισμός «έδωσε στις μικροαστικές μάζες οργανωτικό μαζικό πλαίσιο, δύναμη οργανωμένης κρούσης, που τις έκανε να αισθανθούν πανίσχυρες, τις έβγαλε από την αίσθηση της ανημποριάς και της αδυναμίας, το αίσθημα της μειονεξίας απέναντι στην οργανωμένη εργατική τάξη».¹⁸ Για πρώτη φορά, ίσως, στην ιστορία, η φασιστική ιδεολογία και οι οργανωμένες, με στρατιωτικές-τρομοκρατικές προδιαγραφές, ομάδες κρούσης, προσαρμόστηκαν με τόση επιτυχία στην ψυχολογική νοοτροπία και στην κοινωνική ιδιαιτερότητα των μεσαίων στρωμάτων, σε σημείο που, όπως εύστοχα εκτιμάται, «ο ειδικός χαρακτήρας του φαινομένου της λαϊκής απήχησης του φασισμού, της σχέσης φασισμός-λαϊκές μάζες, ανάγεται, ουσιαστικά, στο πρόβλημα της σχέσης του φασισμού με τους μικροαστούς».¹⁹

Σχετικά με την ανταπόκριση της εργατικής τάξης στα φασιστικά μηνύματα, διαπιστώνεται ότι στη Γερμανία, το Δεκέμβριο του 1932, οι εργάτες αποτελούν το ένα τρίτο των οπαδών του ναζιστικού κόμματος.²⁰ Γενικότερα, ωστόσο, η εργατική τάξη όχι μόνο παρουσίασε, στη μεγάλη της πλειοψηφία, τις ισχυρότερες αντιστάσεις παραμένοντας πιστή στην ιδεολογία της και στις παραδοσιακές της οργανώσεις, αλλά, επιπλέον, προχώρησε σε ουσιαστική πολιτική αντιπολίτευση μετά την εγκαθίδρυση του φασιστικού καθεστώτος, στη Γερμανία και στην Ιταλία, με μαζικές απεργίες και δολιοφθορές.²¹ Όσον αφορά στην αγροτική τάξη, επισημαίνεται ότι η μεγάλη μάζα της φτωχής αγροτιάς με επικεφαλής τους αγροτοεργάτες έμεινε ανεπηρέαστη. Αν εξαιρεθούν οι μικροαστικές τάξεις της υπαίθρου, η πλειοψηφία των αγροτών δεν αποτέλεσε ποτέ ούτε κεντρικό πυρήνα δράσης ούτε αντιπροσωπεύτηκε πλήρως στους φασιστικούς μηχανισμούς.²² Πρέπει, όμως, να μην αγνοούμε ότι στη Γερμανία, σε αντίθεση με την Ιταλία, η αγροτική τάξη απολάμβανε ιδιαίτερη μεταχείριση από τη φασιστική κυβέρνηση: οι ναζί υποστήριζαν ότι οι αγρότες ενσάρκωναν τις καλύτερες ιδιότητες της άρειας φυλής. Η σκοπιμότητα, όμως, της πίστης αυτής συνίσταται, ουσιαστικά, στο γεγονός ότι οι αγρότες είχαν το μεγαλύτερο ποσοστό γεννήσεων και, συνεπώς, ήταν πολύτιμοι και απαραίτητοι από στρατιωτική άποψη.²³

Επιπλέον, υπό το πρίσμα της ηλικιακής σύνθεσης και των φύλων της κοινωνικής βάσης, ο φασισμός είχε το μεγαλύτερο λαϊκό έρεισμα ανάμεσα στο γυναικείο και στο νεανικό πληθυσμό, γιατί, ανάμεσα στα άλλα, προπαγάνδισε, προ-

ώθησε και ενίσχυσε σημαντικά τους θεσμούς της οικογένειας, της εκπαίδευσης και του στρατού.²⁴

Ένα άλλο σημείο στο οποίο πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή μας είναι η αδρανοποίηση της υποστήριξης που παρείχαν ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες στο φασισμό από την πρώτη φάση της επιβολής της κυριαρχίας του και στο βαθμό που αναγκάστηκε να φανερώσει τις πραγματικές αντιλαϊκές και αντικοινωνικές του ρίζες. Η ενεργητική και μαζική χωρίς σκεπτικισμό προσχώρηση μεταβάλλεται και εξελίσσεται για μερικά τμήματα του πληθυσμού σε αδιάφορη υποστήριξη, παθητική υποταγή ή υποχρεωτική ουδετεροποίηση. Η βαθμιαία αυτή απομάκρυνση και απόκλιση από τις φασιστικές πρακτικές ήταν απόρροια των μαζικών εκκαθαρίσεων, της συστηματικής καταπίεσης, της προκλητικής τρομοκρατίας, της κατάφορης παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στη διάψευση των προσδοκιών.²⁵ Η διαφοροποίηση που παρατηρείται ανάμεσα στις ομάδες της κοινωνικής βάσης του φασισμού και η μετατροπή της υποστήριξης σε υποταγή είχε επιδράσεις και επιπτώσεις, από πολιτική άποψη, στον εγκαθιθρόνισμο φασισμού διότι, «σαν μαζικό φαινόμενο δηλαδή για μια σημαντική μάζα του πληθυσμού, αυτή η υποταγή, στην πραγματικότητα, βάδισε παράλληλα και σταθερά με την παθητική αντίσταση».²⁶

Γενικότερα, αυτό που χαρακτήρισε το φασιστικό κίνημα στο μεσοπόλεμο ήταν ότι ενσωμάτωσε στις τάξεις του τμήματα και ομάδες από τη μάζα των φαινομενικά αδιάφορων ανθρώπων, που είχαν παραμεριστεί ή αγνοηθεί από όλα τα κόμματα της αστικής δημοκρατίας και που, συνεπώς, ποτέ δεν είχαν εμφανιστεί στην πολιτική σκηνή. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επεξεργασία και χρησιμοποίηση νέων μεθόδων πολιτικής πάλης, όπως την τρομοκρατία της βίαιης επιβολής πολιτικών θέσεων αντί της επιχειρηματολογίας, της προπαγάνδας αντί της κριτικής τοποθέτησης, της κατάπιξης κάθε πνευματικής ιδιαιτερότητας και ιδεολογικής διαφωνίας, αντί της προσπάθειας γόνιμης αφομοίωσης των ετερόκλητων απόψεων. Οι πρακτικές αυτές συντέλεσαν στην κατεδάφιση και κοριοποίηση δυο πεποιθήσεων της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την περίοδο του μεσοπολέμου: η πρώτη στηριζόταν στην αντίληψη ότι η πλειοψηφία των πολιτών συμμετείχε στη διακυβέρνηση της χώρας και η δεύτερη βασιζόταν στην άποψη ότι οι πολιτικά ουδέτερες και αδιάφορες μάζες δεν είχαν καμιά πρωτεύουσα πολιτική σημασία, αφού η δημοκρατία θεμελιωνόταν στους φανερούς και θεσπισμένους εξουσιαστικούς μηχανισμούς.²⁷

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Ιδεολογία του Φασιστικού Κινήματος

Μια από τις ερμηνευτικές τάσεις προσέγγισης του φασιστικού φαινομένου

στο μεσοπόλεμο είναι αυτή που, αγνοώντας ουσιαστικά τις κοινωνικές συγκρούσεις και τις ταξικές αντιπαραθέσεις της περιόδου εκείνης, επιδιώκει να πλάσει μια ιδεαλιστική θεώρηση της ιστορίας του φασισμού, προσδίδοντας προνομιακή σημασία στο φασιστικό λόγο, στη διήγηση των ιδεών και των συμβάντων. Η θεωρητική αυτή αντίληψη, πρεσβεύοντας ότι η ιστορική διαδικασία είναι δημιουργήματα των λέξεων και των ιδεών, καταλήγει στην άποψη ότι υπήρξε ένας ενοποιημένος και ομοιόμορφος φασιστικός λόγος ή ιδεολογία, που απευθυνόταν αδιάκριτα στις αδιαφοροποίητες μάζες.

Στην προηγούμενη ενότητα, εξετάζοντας την κοινωνική βάση του φασιστικού ολοκληρωτισμού, διαπιστώσαμε ότι, πράγματι, υπήρξε ένα μαζικό λαϊκό κίνημα, που αποτελείτο από συγκεκριμένα τμήματα κοινωνικών κατηγοριών και στρωμάτων, τα οποία, όμως, δεν πρόσφεραν, ταυτόχρονα και συνέχεια, ομοιόμορφη υποστήριξη. Αντίθετα, παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις, αντιδράσεις, αποκλίσεις και μορφές ατομικής ή συλλογικής αντίστασης, στο βαθμό που η φασιστική ιδεολογία και πρακτική τους υποχρέωνε, σταθερά, να αποστασιοποιούνται ή να περιθωριοποιούνται. Καθίσταται, συνεπώς, φανερό ότι πρέπει να απαλλαγούμε από την αντίληψη της ενιαίας φασιστικής ιδεολογίας, προκειμένου να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τις ιδιαιτερότητες, αλλά και την πολυσυλλεκτικότητα των θεωρητικών θεμελίων της φασιστικής ιδεολογίας. Όπως υπογραμμίζεται «η έρευνα αυτή προϋποθέτει την αναφορά στην ταξική λειτουργία αυτής της ιδεολογίας, τη στιγμή που για αυτήν την τάση οι ιδέες δεν μπορούν να κάνουν την ιστορία παρά εάν, και μόνο εάν, στη θέση της ταξικής λειτουργίας της ιδεολογίας υπάρχει ένας Λόγος που εκπέμπεται από ένα – ή περισσότερα – υποκείμενα, που απευθύνεται αδιάκριτα προς όλους και γίνεται αντιληπτός από άτομα-υποκείμενα, καθαροί αδιαφοροποίητοι δέκτες αυτού του Λόγου-ιδέα».²⁸

Η πολιτική φιλοσοφία και η ιδεολογική πρακτική του φασισμού ανταποκρίνονταν τόσο στη νοοτροπία και στη ψυχολογία των μικροαστικών μαζών όσο και στις κοινωνικές ανάγκες και στις οικονομικές προσδοκίες των ανώτερων κυρίαρχων τάξεων. Τα συστατικά θεωρητικά στοιχεία της φασιστικής ιδεολογίας έχουν αρνητικό, επιθετικό, εχθρικό χαρακτήρα, αφού εναντιώνονται τόσο στον ξεπεσμό των μεσαίων τάξεων και στην αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία, όσο και στις οργανωμένες εργατικές ενώσεις και στη σοσιαλιστική προοπτική.

Η φασιστική ιδεολογία ήταν υποχρεωμένη να εκφράζει τη δυσαρέσκεια των μαζών ως προς την κοινωνική ανασφάλεια και αστάθεια, χωρίς, όμως, να θίγει το κεκτημένο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αντιφατικότητα της επιδίωξης αυτής, σε συνδυασμό με την αδυναμία ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων να συλλάβουν και να συνειδητοποιήσουν με κριτική διάθεση τις πραγματικές αιτίες της κοινωνικής αναταραχής και να προωθήσουν ριζικές διαρθρωτικές κοινωνικές αλλαγές, αποκρύφτηκε συστηματικά από τη φασιστική δημαγωγική προπαγάνδα, που απόφευγε σκόπιμα τις ακριβείς πολιτικές τοποθετήσεις. Τονίζεται χαρακτηριστικά ότι «και ο Χίτλερ και

ο Μουσσολίνι απέφευγαν εσκεμμένα να δηλώσουν την πολιτική τους, γιατί θα δημιουργούσε δυσφορία σε συγκροτήματα που ήθελαν να προσελκύσουν με το μέρος τους». ²⁹

Η φασιστική, λοιπόν, ιδεολογία ήταν αρμονικά ενσωματωμένη στην ιδιαίτερη ψυχολογία των απειλούμενων με αφανισμό μικροϊδιοκτητών και των ταξικά έκπτωτων ομάδων, που εκδηλώνεται, με ιδιαίτερα βίαιους τρόπους, σε περιόδους έντονης κοινωνικής αποδιοργάνωσης και οικονομικής τελμάτωσης. Σε κάθε καπιταλιστικά οργανωμένη κοινωνία, που εξελίσσεται, μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών και της ιμπεριαλιστικής οικονομικής πολιτικής, σε ολιγομονοπωλιακές καταστάσεις, ο μικροαστός απειλείται σε δυο πεδία: στο πεδίο της κοινωνικής ιδιαιτερότητάς του και στο πεδίο της κοινωνικής του θέσης, που σε περιόδους κρίσης ή μετάβασης είναι ασταθής και απειλείται με οικονομική υποβάθμιση. Αν αυτά τα δυο στοιχεία συσχετιστούν με τη βαθμιαία εξάρθρωση ή χαλάρωση των παραδοσιακών θεσμών, τότε κατανοούμε γιατί τα μεσαία αστικά στρώματα, με την ευρύτερη έννοια του όρου, αισθάνονται ταξικά έκπτωτα και απορριγμένα. Ο φασισμός, με την προβολή ποικίλων αντιφατικών ιδεολογικών θέσεων και συνθημάτων ήρθε να αποκαταστήσει τη χαμένη ασφάλεια και ββαιότητα της κοινωνικής υπόστασης και ιδιαιτερότητας των στρωμάτων αυτών, ενισχύοντας το ατομιστικό τους μικροαστικό «εγώ» και εντάσσοντάς τους σε μια αναγεννητική αποστολή, που ολοκλήρωνε και υπερκάλυπτε την προσωπικότητά τους. ³⁰

Η κοινωνιολογική αυτή θεώρηση της ψυχολογίας των μικροαστικών στρωμάτων ενισχύεται και επιβεβαιώνεται από τις σκέψεις που έκφραζαν ο Χίτλερ και ο Μουσσολίνι για τη σημασία και το ρόλο των μαζών. Ο Χίτλερ πίστευε, σύμφωνα με τις διατυπώσεις του Sabine, ότι «η μεγάλη μάζα κάθε έθνους δεν είναι ικανή για ηρωισμούς ή πνευματικά έργα... Σε ένα κοινωνικό αγώνα μένει αδρανής, αλλά ακολουθεί το νικητή. Η ενστικτώδης αντίδρασή της είναι να φοβάται την πρωτοτυπία και να μισεί την υπεροχή, η μέγιστη, ωστόσο, επιθυμία της είναι να βρει τους ηγέτες της. Μένει ασυγκίνητη μπροστά στα πνευματικά ή επιστημονικά έργα, γιατί δεν τα καταλαβαίνει και συνέχεται μόνον από πρωτόγονα και άξεστα αισθήματα: μίσος, φανατισμό, υστερία. Για να την πλησιάσει κανείς πρέπει να μεταχειρίζεται απλούστατη επιχειρηματολογία και να την επαναλαμβάνει πάλι και πάλι, με έναν τρόπο φανατικό και μονόπλευρο, καταπατώντας αδίστακτα την αλήθεια, την αμεροληψία ή τους κανόνες της εντιμότητας». ³¹ Ταυτόχρονα, όμως, ο Χίτλερ αναγνώριζε την πιστή αφοσίωση και την αυτοθυσία που ενέπνεαν οι μάζες, στοιχεία που η φασιστική ιδεολογία τροφοδότησε με την προώθηση συγκεκριμένων ιδεών. ³²

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του φασιστικού ολοκληρωτισμού ήταν ότι συμπεριέλαβε, παρερμηνευμένα και διαστρεβλωμένα, στον ιδεολογικό του λόγο, λαϊκές επιθυμίες και αιτήματα αλληλοσυγκρουόμενων κοινωνικών κατηγοριών. Ο παράγοντας εκείνος που έδινε συνοχή και ομοιογένεια στο φασισμό ήταν

η έκφραση κοινών φόβων και κοινού μίσους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι φασιστικές αντιλήψεις και ιδεολογικές θέσεις «ήταν ένα μωσαϊκό αρχαίων προκαταλήψεων, που τα συνέρραψαν χωρίς ίχνος σεβασμού για την αλήθεια και τη συνέπεια και η απήχησή τους δεν αφορούσε σε κοινές επιδιιώξεις, αλλά σε κοινούς φόβους και κοινά μίση». ³³

Οι δυο βασικοί θεμελιακοί άξονες που δομούν τη φασιστική ιδεολογία, με βάση τους οποίους εξηγούνται τα επιμέρους ιδεολογικά συστήματα της κοινότητας, της αυθεντίας, της ιδιοκτησίας, του αντικαπιταλισμού, του εξιλαστήριου θύματος και του μιλιταρισμού, είναι η εθνικοσοσιαλιστική θεωρία και η μυστικιστική αντίληψη για το λαό και το έθνος.

Και το ιταλικό φασιστικό κόμμα και το γερμανικό ναζιστικό κόμμα διακήρυτταν πως αποτελούσαν ένα συνασπισμό συνεργασίας και συγχώνευσης μεταξύ ενός σοσιαλιστικού και ενός εθνικιστικού κόμματος. ³⁴ Το εθνικιστικό ζήτημα, το μοναδικό συναίσθημα με βαθιές ιστορικές ρίζες στη ψυχοσύνθεση των λαών και με παγκόσμια απήχηση, προσέλαβε μια διαφορετική και ξεχωριστή, σε σχέση με τα άλλα εθνικά κράτη της Δύσης, μορφή και διάσταση στη Γερμανία και στην Ιταλία, καθώς ιδιαίτερο γνώρισμα και των δύο αυτών χωρών ήταν η καθυστερημένη συγκρότησή τους σε ενιαία εθνικά κράτη και η αναπόφευκτη επιβράδυνση της εσωτερικής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και της διεθνούς επέκτασης. ³⁵

Η αστική δημοκρατική πορεία στη Γερμανία και στην Ιταλία την εποχή της ισχυροποίησης του φασιστικού κινήματος βρισκόταν, ακόμη, σε πρόωμη εξελικτική φάση, με αποτέλεσμα η εθνική ενότητα, ως ισχυρός συνεκτικός δεσμός της καπιταλιστικής οργάνωσης, να μην έχει σφυρηλατηθεί στον ίδιο βαθμό με εκείνη στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Το φασιστικό κίνημα στις δύο αυτές χώρες, με την ανοχή στην αρχή, σε συνεργασία μετέπειτα με τις κυρίαρχες τάξεις, ολοκλήρωσε την καπιταλιστική εθνική ενότητα. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι η εκμετάλλευση του εθνικιστικού ζητήματος από το φασισμό ήταν πιο πολύπλοκη, αφού έπαιξε και το χαρτί της εθνικής ενότητας και το χαρτί του επιθετικού ιμπεριαλιστικού εθνικισμού. ³⁶ Στην ενδυνάμωση του ρόλου της τελευταίας αυτής διάστασης του εθνικιστικού ζητήματος καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι αβάσταχτες οικονομικές συνέπειες των συνθηκών ειρήνης του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, που συνέβαλαν, ως ενισχυτικοί συντελεστές των πρωταρχικών οικονομικών παραγόντων και των κοινωνικών συνθηκών στη γέννηση και την ωρίμανση του φασιστικού ολοκληρωτισμού, στην καλλιέργεια της ιδέας του ρεβανσισμού και της ανταπόδοσης. ³⁷

Η σοσιαλιστική απόχρωση του φασιστικού κινήματος οφειλόταν στο γεγονός ότι ένα λαϊκό ριζοσπαστικό κίνημα έπρεπε, τουλάχιστον κατ' όνομα, να είναι και σοσιαλιστικό για να αντισταθμίσει την έλξη που ασκούσαν τα αριστερά κόμματα και τα εργατικά συνδικάτα. ³⁸ Επιπλέον, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι πολλά αρχηγικά στελέχη και μέλη του φασιστικού κινήματος είχαν επηρεαστεί από το μαρξισμό, τον προντονισμό και τον αναρχοσυνδικαλισμό.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μουσολίνι, στα νεανικά του χρόνια, ήταν αρχισυντάκτης της σπουδαιότερης σοσιαλιστικής εφημερίδας και ένας από τους σημαντικότερους αρχηγούς του ιταλικού σοσιαλιστικού κινήματος.³⁹

Η κεντρική κινητήρια ιδέα της εθνικοσοσιαλιστικής θεωρίας συνοψίζεται στην αντίληψη ότι μια χώρα, για να προοδεύσει και να ηγεμονεύσει, πρέπει ν' αναπτύξει όλες τις παραγωγικές της δυνάμεις συνεργατικά και συνεταιριστικά, χωρίς ταξικούς αγώνες και συγκρούσεις, με δίκαιη κατανομή του εθνικού προϊόντος ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Ο φασισμός, χωρίς να αρνείται την ταξική κοινωνία, αντιτάχθηκε βίαια στην πάλη των τάξεων, επιδιώκοντας την ενότητα και τη συναίνεση, με τη βοήθεια μιας αυταρχικής ηγεσίας, που προσαπαθούσε να εξισορροπήσει και να εξομαλύνει τις κοινωνικές αντιφάσεις και ανισότητες.⁴⁰

Η θεωρητική αυτή κατασκευή ήταν ιδιαίτερα ελκτική και προσφιλής για κάθε αριβίστα πολιτικό, που ήθελε να υποσχεθεί τα πάντα στους πάντες. Ο εθνικιστικός σοσιαλισμός προσέκλυσε σημαντικά τμήματα της ανώτερης αστικής τάξης, που επιθυμούσε ν' απαλλαγεί από τις ενοχλητικές εργατικές ενώσεις και να επεκταθεί, με κρατική υποστήριξη, στην παγκόσμια αγορά. Ο συνεργατικός σοσιαλισμός έβρισκε μεγάλη απήχηση στους μικροαστούς, στα στρώματα, δηλαδή, εκείνα που δεν είχαν ενοποιημένη ταξική συνείδηση και ομοιόμορφο ιδεολογικό προσανατολισμό και, συνεπώς, μπορούσαν εύκολα να πεισθούν ότι έπρεπε να εργάζονται, πειθαρχημένα και αφοσιωμένα, χωρίς ταξικά συμφέροντα προς όφελος ολόκληρου του έθνους.⁴¹

Ταυτόχρονα με την εξέλιξη της πολιτικής θεωρίας του εθνικοσοσιαλισμού, το φασιστικό κίνημα, για να θεμελιώσει θεωρητικά, ακόμα περισσότερο, την προοπτική της εθνικής επέκτασης και για να προσεταιριστεί και άλλες κοινωνικές ομάδες, επεξεργάστηκε και προώθησε μια μυστικιστική αντίληψη για το εθνικό μεγαλείο και το λαό. Η μυστικιστική αυτή αντίληψη, που συνταυτιζόταν με το έθνος και την πατρίδα, κατείχε νευραλγική θέση στη φασιστική ιδεολογία, αφού εξυπηρετούσε δύο βασικούς σκοπούς:

α) Κάλυπτε βιολογικά τις θεωρίες για το αίμα και το έδαφος⁴² και, κατά επέκταση, τις ιδεολογίες της κοινότητας, της αυθεντίας και του εξιλαστήριου θύματος.

β) Πρόσδιδε στις μάζες τη βεβαιότητα της συμμετοχής σε μια υπέρτατη και ιερή αποστολή, που έπρεπε να πραγματοποιηθεί με κάθε μέσο, θεμιτό και αθέμιτο, προς όφελος του λαού στο σύνολό του.⁴³ Σχετικά, τονίζεται ότι «ο λαός στο φασισμό συλλαμβάνεται αφηρημένα, ως μια οντότητα πέρα και πάνω από οποιαδήποτε διαίρεση, οντότητα, σε τελευταία ανάλυση, υπερβατική, που στην υπηρεσία της, όχι μόνο το άτομο, αλλά και η οποιαδήποτε συλλογικότητα πρέπει να εξαφανίζονται».⁴⁴

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το άτομο οφείλει την ύπαρξη και την ευημερία του στο λαό. Η γέννησή του εξαρτάται από τη φυλή και είναι ενωμένος με

τους συμπατριώτες του με το δεσμό του αίματος. Η ελευθερία της γνώμης και της σκέψης, η προσωπική ευτυχία και η κοινωνική ισότητα πρέπει να υποτάσσονται στο καθήκον και στην εθνική τιμή, στη συντήρηση και επέκταση του λαού. Οι θιγές αξίες και τα επιστημονικά επιτεύγματα του λαού διατηρούνται και ενισχύονται στο κάθε άτομο. Τα άτομα, επομένως, διαφοροποιούνται, ανάλογα με το βαθμό ενσάρκωσης των αξιών του λαού, και σχηματίζουν μια ιεραρχική διάρθρωση από ανώτερους και κατώτερους, με αντίστοιχες διαβαθμίσεις εξουσίας, προνομίων και δικαιωμάτων.⁴⁵ Αποκορύφωμα των αντιλήψεων αυτών υπήρξε η πεποίθηση ότι η ιστορία κατασκευάζεται, ότι, δηλαδή, το ιστορικό γίγνεσθαι δεν προσδιορίζεται από τους αντικειμενικούς παράγοντες και τα πραγματικά κοινωνικά δεδομένα, αλλά από την ιστορική βούληση. Πρωταγωνιστικό, λοιπόν, ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας παίζει η προσωπικότητα του ηγέτη και η ελίτ της εξουσίας, ουσιαστικά το επιτελείο που βρίσκεται γύρω από τον αρχηγό. Η χαρακτηριστική προσωπικότητα του ηγέτη αποκαλύπτει το δρόμο της υποστασιοποίησης του λαού στην ιστορία και τον οδηγεί στην πραγμάτωση των πεπρωμένων του, στην υλοποίηση των σκοπών, που έχει οριοθετήσει η μοίρα για το λαό.⁴⁶

Η φασιστική ιδεολογία ανέδειξε, στη θέση των κοινωνικών παραγόντων ή στη θέση του πνεύματος, μια άλλη πηγή της ανθρώπινης ενέργειας, κίνησης και πράξης, το ομαδικό ένστικτο και τη φυλετική διαίσθηση, που είναι ριζωμένα στο αίμα του λαού. Με τον τρόπο αυτόν, η φασιστική ιδεολογία συνδύασε περίτεχνα δυο ανορθολογικά, αντιφατικά, αλλά, από συναισθηματική άποψη, συμβιβαστά στοιχεία: τη λατρεία για το λαό, το έθνος και τη λατρεία για τον ήρωα ηγέτη, τον μεγαλοφυή αρχηγό. Η εθνική ταυτότητα του λαού δε στηρίζεται στη βάση κοινών πολιτιστικών χαρακτηριστικών, αλλά στην πανάρχαια και αξεπέραστη ενστικτώδη ενότητα του αίματος, στην ύπαρξη μιας οργανικής και πρωτογενούς φυλετικής ολότητας.⁴⁷ Γίνεται φανερό ότι η μυστικιστική αντίληψη για το λαό αναγόταν στο μεταφυσικό επίπεδο, αφού βασιζόταν στην αφηρημένη, αόριστη, ορθολογικά απροσδιόριστη, αλλά επιδεκτική, επιρρεπή συναισθηματικών κρίσεων και προσδιορισμών έννοια του πεπρωμένου και της εθνικής συλλογικής μοίρας. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια λαϊκίστικη και δημαγωγική αντίληψη, που αποσκοπούσε να εξυψώσει και να εμφανίσει τις οικονομικά ξεπεσμένες και ταξικά έκπτωτες μικρό-μεσαίες αστικές μάζες ως ενσάρκωτες και αυθεντικούς εκφραστές των ριζοσπαστικότερων αξιών και των ανώτερων ιδεωδών ενός έθνους.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται χρήσιμο να υπογραμμιστεί ότι οι δυο αυτοί άξονες της φασιστικής ιδεολογίας – ο εθνικοσοσιαλισμός και η μυστικιστική αντίληψη για το λαό – δεν αναπτύχθηκαν και δεν εκδηλώθηκαν με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό στη Γερμανία και στην Ιταλία. Πιο συγκεκριμένα, στη Γερμανία η μυστικιστική αντίληψη για το λαό εξελίχτηκε και εκφράστηκε στην πιο ακραία και εξτρεμιστική της μορφή με τη διατύπωση του μύθου της άρειας φυλής και του πρωταγωνιστικού της ρόλου στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Σε αντίθεση με τον ιταλικό φασισμό, η ναζιστική εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, θε-

μελιωμένη σε ιστορικά παραχαραγμένες παραδόσεις, μεσαιωνικούς μύθους και θρύλους για τους Βίκιγκς και τους γερμανικούς λαούς, εξιδανίκευσε την έννοια της φυλής, που στηρίζεται στο δεσμό και στην ενότητα του αίματος. Οι ναζί προπαγάνδιζαν ότι κατάγονταν από τους βόρειους αρείους, που, έχοντας συνεισφέρει με μοναδικά επιτεύγματα στην ανθρώπινη πρόοδο, αγωνίζονταν εναντίον των εβραίων εκμαυλιστών του πολιτισμού.⁴⁸

Ο Sabine παραθέτει συνοπτικά, με συγκεκριμένη αναφορά στο Mein Kampf του Χίτλερ, τις βασικές αρχές της φυλετικής θεωρίας:

α) Η κοινωνική πρόοδος και ευημερία είναι αποτέλεσμα ενός αγώνα για την επιβίωση ανάμεσα στα άτομα ενός έθνους ή ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς, όπου επικρατεί ο ισχυρότερος, η φυσική αριστοκρατία, η άρεια φυλή και εξαλείφεται ο αδύναμος.

β) Η φυλετική επιμιξία συμβάλλει στην παρακμή και στην εξασθένηση της ισχυρότερης φυλής, η οποία, όμως, είναι δυνατόν γρήγορα να εξαγνιστεί με τη βίαιη εξαφάνιση των μιγάδων.

γ) Αν και η κουλτούρα αντικαθρεφτίζει τις έμφυτες δυνάμεις κάθε φυλής, οι ανώτεροι πολιτισμοί είναι δημιούργημα μιας μόνο φυλής ή τουλάχιστον λίγων φυλών, που διακρίνονται, εντούτοις, στους δημιουργούς των πολιτισμών που είναι η άρεια φυλή, στους φορείς των πολιτισμών και στους καταστροφείς, που είναι οι εβραίοι.

δ) Οι ξεχωριστές ηθικές αξίες των αρείων, που τους διαφοροποιούν από τους υπόλοιπους λαούς, είναι το καθήκον, η τιμή και η φροντίδα για την κοινότητα.⁴⁹

Στη βάση αυτού του μύθου της άρειας φυλής, αναπτύχθηκε συστηματικά ο ρατσισμός και η καταδίωξη των Εβραίων, που συνιστά ιδιαίτερο γνώρισμα του ναζισμού. Οφείλουμε, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι ο αντισημιτισμός ήταν αρκετά διαδεδομένος στο μεσοπόλεμο στην Κεντρική Ευρώπη και ότι ο Μουσολίνι, όταν το 1936 σχηματίστηκε ο συμμαχικός στρατιωτικός άξονας Βερολίνου-Ρώμης, προχώρησε σε εκδίωξη των εβραίων.⁵⁰ Ο ρατσισμός, παρ' όλ' αυτά, πουθενά δεν προσέλαβε τέτοιες διαστάσεις όπως στη Γερμανία, γιατί οι ναζί «χρειάζονταν έναν αποδιοπομπαίο τράγο για να του φορτώσουν την ενοχή για τις συμφορές του έθνους τους».⁵¹

Εκτός, όμως, από αυτές τις κατευθυντήριες θέσεις, η φασιστική ιδεολογία συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, και από άλλες επιμέρους θεωρίες.

Η θεωρία της κοινότητας, απόρροια της μυστικιστικής αντίληψης για το λαό, πρεσβεύει την άποψη ότι σε μια ταξική κοινωνία, οι αντιπολιτευόμενες τάξεις θα πρέπει να καταπνίγονται, οι κοινωνικές συγκρούσεις να συγκαλύπτονται με την ταύτιση των συμφερόντων της κυρίαρχης μειοψηφίας με τα συμφέροντα της κυριαρχούμενης πλειοψηφίας. Η ιδεολογική αυτή θέση, σε συνδυασμό με τον εθνικισμό, οδήγησε στην ακραία αντίληψη, ότι, για την αντιμετώπιση και εξολό-

θρευση του αντιπάλου, χρειάζεται η απόλυτη υπακοή και υποταγή των μαζών στην καθοδηγήτρια ηγεσία, με συμπαράταξη όλων των ταξικών δυνάμεων.⁵² Η θεωρία της κοινότητας ενισχύθηκε από την ιδέα του εξιλαστήριου θύματος. Η πολιτική σχέση εχθρός-φίλος και η αντιπαράθεση λαός-άλλος λαός, αναδεικνύονται σε δόγματα και αξιώματα στο φασισμό.⁵³

Γενικότερα, ο φασισμός στη Γερμανία και στην Ιταλία κατόρθωσε, με τις ανθρωπολογικές θεωρίες της κοινότητας και του εξιλαστήριου θύματος, να εξασφαλίσει, με τεχνικά ιδεολογικά μέσα, την κοινωνική συναίνεση. Προπαγανδίζοντας μια απλή και λογικοφανή ερμηνεία του κόσμου, διακρίνοντας τα άτομα και τους λαούς σε εχθρούς και φίλους, σε δημιουργούς και σε υπηρέτες, διοχέτευσε την οικονομική καταπίεση και την κοινωνική αγανάκτηση και ανασφάλεια των υποβαθμισμένων κοινωνικών στρωμάτων στο σαδισμό εναντίον των μειονοτήτων και στην επιθετικότητα και στην καταπίεση ξένων λαών· παρέχοντας, λοιπόν, τη δυνατότητα στις μάζες να διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικοδόμηση του μεγάλου έθνους, νομιμοποιούσε το ιδεολογικό όραμα της ιμπεριαλιστικής επέκτασης.⁵⁴

Η ιδεολογία της ηγετικότητας και της αυθεντίας πηγάζει άμεσα, τόσο από τη θεωρία της κοινότητας και του έθνους, όσο και από την αντίληψη του φασισμού για το ιστορικό γίγνεσθαι, που οδηγεί στην ηρωολατρική μυθοποίηση του ηγέτη. Ο ηγέτης είναι η μεγαλοφυΐα, η πνευματική διάνοια, που εκπροσωπεί και ενσαρκώνει την ανώτερη φυλή, που είναι δημιούργημα του λαού αφού είναι δεμένος μαζί του με τους δεσμούς του αίματος, που καθοδηγεί το λαό με τη διαίθηση του ζωικού ενστίκτου στο δρόμο της ιστορικής του υποστασιοποίησης. Ο ίδιος ο Χίτλερ, ωστόσο, περιγράφει, με περισσότερη σαφήνεια και ρεαλιστικότητα, τον αρχηγό σαν τον πρακτικό ψυχολόγο και οργανωτή των μαζών, που, γνωρίζοντας τις μεθόδους καθοδήγησης, κατορθώνει να εδραιώσει την κυριαρχία του.⁵⁵ Στο πολιτικό επίπεδο, η ιδεολογία της ηγετικότητας χρησιμοποιήθηκε με σκοπό τη δημιουργία ενός ισχυρού κράτους, με παντοδύναμη πολιτική εξουσία απαλλαγμένη από κάθε ενοχλητική αντιπολιτευτική παρουσία. Η επιδίωξη αυτή πραγματοποιήθηκε όχι μόνο με τον αποκλεισμό, μέσω της καταδίωξης των ομάσεων, αλλά και με τη διαπαιδαγώγηση ολόκληρης της κοινωνίας σύμφωνα με τις αρχές της αυταρχικότητας, της υπακοής, της πειθαρχίας, της διαταγής, της πίστης και της τιμής – στοιχεία που εξυμνούνται, ιδιαίτερα, στη ναζιστική θεωρία της άρειας φυλής. Πρότυπο αυτής της κοινωνικής οργάνωσης υπήρξε ο στρατός με την αυταρχική, αυστηρή και άκαμπτη ιεραρχική του διάρθρωση.⁵⁶

Ο μιλιταρισμός, συνέπεια του στρατιωτικού κώδικα ηθικής του φασισμού και του αυταρχικού κοινωνικού μοντέλου οργάνωσης, και ο ιμπεριαλισμός εξυπηρέτησαν την ανάγκη του φασισμού να ενσωματώσει τα αποκλίνοντα κοινωνικά στοιχεία σε συμπαγή δύναμη. Η μόνη προϋπόθεση για να καταπνιγούν όλες οι συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, για να συγχωνευτούν τα διαφοροποιημένα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα και για να ξεπεραστούν τα οικονομικά αδιέξοδα του κράτους, πρέπει το τελευταίο να πορευτεί αναγκαστικά

στην κατεύθυνση της πολεμικής προετοιμασίας.⁵⁷ Ο Μουσολίνι υποστήριξε ότι ο πόλεμος είναι απαραίτητος για τα έθνη που δε θέλουν να πεθάνουν, για τους παρηκμασμένους λαούς που θέλουν να πρωταγωνιστήσουν και για τους ανθρώπους που επιθυμούν να αναζωογονηθούν και να εξευγενιστούν.⁵⁸ Γενικότερα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η σκοπιμότητα των θέσεων αυτών συνίστατο στο γεγονός ότι ο ιμπεριαλισμός ήταν «ένα από τα πιο σημαντικά συνδυαστικά μέσα ανάμεσα στις μικροαστικές μάζες, οι οποίες για διάφορους λόγους ονειρεύονταν το μεγαλείο του έθνους και στο κεφάλαιο, που ήταν αναγκασμένο να επεκταθεί από το τέλος του 19ου αιώνα για λόγους αυτοσυντήρησης».⁵⁹

Η ιδεολογία, τέλος, της ατομικής ιδιοκτησίας και του αντιφιλελευθερισμού σχετίζεται με την κοινωνική βάση του φασισμού και τη γενικότερη ουτοπία του, αφού οραματιζόταν «μια κοινωνία μικρεμπόρων και μικροπαραγωγών, στην οποία καθένας διαθέτει μια μικρή ιδιοκτησία και η «μεσαία τάξη» δεν απειλείται ούτε από το μεγάλο κεφάλαιο ούτε ακόμα από τις κοινωνικές απαιτήσεις των συνδικάτων».⁶⁰ Η ιδιοκτησία αποτελεί για τα μεσαία στρώματα κριτήριο διαφοροποίησης από το προλεταριάτο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δημαγωγία, τα περίτεχνα και απλοποιημένα ρητορικά σχήματα και ο λαϊκισμός συνέβαλαν στη μετατόπιση του κοινωνικού ανταγωνισμού από τις πραγματικές οικονομικό-κοινωνικές αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις στο πολιτικό εποικοδόμημα, δηλαδή στο πολιτικό σύστημα της φιλελεύθερης αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.⁶¹ Η κακοδαιμονία των μαζών και η κοινωνική τους ανασφάλεια οφείλονταν, σύμφωνα με το φασισμό, στη δημοκρατία και, συνεπώς, έπρεπε το πολίτευμα αυτό να καταργηθεί από τις ίδιες τις μάζες και να αντικατασταθεί από ένα αυταρχικό-αυθεντικό ηγετικό σύστημα κυριαρχίας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ιστορική εμπειρία του μεσοπολέμου μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε πως οι δύο βασικοί παράγοντες που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμφάνιση, στην ταχύτατη ανάπτυξη και λαϊκή απήχηση των φασιστικών κινήματων ήταν ο εθνικισμός-ρατσισμός και η ανεργία ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων.⁶²

Στην τρέχουσα περίοδο τα νεο-φασιστικά κινήματα χρησιμοποιούν ως βασικό μέσο, για την εξάπλωσή τους και τη νομιμοποίηση των εξτρεμιστικών τους δραστηριοτήτων, στον εθνικισμό-ρατσισμό.⁶³ Τα προβλήματα και οι ελλείψεις της κοινωνίας, που δε βρίσκουν ικανοποιητική λύση, χρεώνονται, κατά κανόνα, σε ανυπεράσπιστες μειονότητες-στην εποχή μας στους πρόσφυγες, όπως στο μεσοπόλεμο, στη Γερμανία, στους Εβραίους.⁶⁴

Οι ποικίλες εκδηλώσεις της ρατσιστικής βίας και τρομοκρατίας σε βάρος των προσφύγων⁶⁵ και η ανεξέλεκτη και ασταμάτητη εισροή των τελευταίων στην αναπτυσσόμενη και ευημερούσα οικονομικά δυτική Ευρώπη, με σκοπό την ανεύρε-

ση εργασίας και την εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, ωθεί τις κυβερνήσεις πολλών ευρωπαϊκών χωρών να λαμβάνουν αυστηρότερα μέτρα που να περιορίζουν, σε σημαντικό βαθμό, το δικαίωμα του ασύλου.

Σύμφωνα με τις τελευταίες στατιστικές εκτιμήσεις, στη δυτική Ευρώπη ο αριθμός των ανέργων κυμαίνεται, περίπου, στα δεκαπέντε εκατομμύρια, ενώ αναμένεται πως εάν οι προβλέψεις για υπερδιπλασιασμό του αριθμού τους στο τέλος του αιώνα μας επαληθευτούν, τότε το προσδοκώμενο όραμα για μια κοινωνία των πολιτών θα κινδυνεύσει να μετατραπεί σε υπαρκτό εφιάλτη, γεγονός που θα ενισχύσει τη δυναμική και θα πολλαπλασιάσει τους ένθερμους υποστηρικτές των νεοφασιστικών κινημάτων.

Ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι παράγοντες του εθνικισμού-ρατσισμού και της ανεργίας ξανάρχισαν να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία και εξέλιξη των νεοφασιστικών και νεοναζιστικών κινημάτων στις χώρες, κυρίως, της πρώην ΕΣΣΔ, της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης. Με εκρηκτική δύναμη και ορμή αναδύθηκαν και μορφοποιήθηκαν συγκεκριμένα εθνικιστικά φαινόμενα, που στη διάρκεια πολλών δεκαετιών είχαν με τεχνητό τρόπο αγνοηθεί από τα τοπικά πολιτικά καθεστώτα.⁶⁶ Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε ότι στις χώρες αυτές τα φαινόμενα του εθνικισμού-ρατσισμού και της ανεργίας, εκτός του ότι είναι οξυμένα, δεν έχουν πρόσκαιρο και προσωρινό χαρακτήρα, γεγονός που υποδηλώνει πως η αποτελεσματική αντιμετώπισή τους στα πλαίσια των δημοκρατικών διαδικασιών και των κοινοβουλευτικών μηχανισμών απαιτεί πολύχρονες και επίμονες προσπάθειες, αφού η μετάβαση αυτών των χωρών στη δημοκρατία, τόσο ως πρότυπο πολιτικής σκέψης όσο και ως μοντέλο πολιτειακής οργάνωσης, δεν προβλέπεται να είναι ούτε σύντομη ούτε ανώδυνη.⁶⁷

Δεν πρέπει, επιπλέον, να παραγνωρίζουμε ότι οι νεοφασιστικές εκδηλώσεις συνιστούν κανάλια διοχέτευσης και δίαυλους μεταφοράς προς την κυρίαρχη πολιτική ηγεσία της κοινωνικής αγανάκτησης και της οικονομικής δυσαρέσκειας σημαντικών λαϊκών μαζών, που θα παίζουν έναν ορισμένο ρόλο στην πολιτική σκηνή των διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών. Θα ήταν, ωστόσο, εξαιρετικά παρακινδυνευμένο, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, να προβλεφτεί ότι θα κατορθώσουν να αποκτήσουν κυρίαρχη εξουσιαστική ισχύ, αφού πιστοποιήθηκε πως παρά τη στρατιωτική τους υπεροπλία τα φασιστικά ολοκληρωτικά κράτη και οι δικτατορίες είναι ανίκανα να προσαρμόζουν την πολιτική τους αποτελεσματικά στις κοινωνικές κρίσεις και συγκρούσεις, όπως συμβαίνει με τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες και τις αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις.⁶⁸

Οι κυριότεροι λόγοι που τα νεοφασιστικά κινήματα έχουν περιορισμένες αντικειμενικές δυνατότητες και ελπίδες να κυριαρχήσουν συνοψίζονται στα ακόλουθα:

Πρώτον, η ανθρωπότητα διατηρεί νωπές και ζωντανές τις μνήμες από τη φασιστική βαρβαρότητα και τη ναζιστική θηριωδία του πρόσφατου παρελθόντος.

Δεύτερον, το σύγχρονο κράτος διαθέτει αξιόλογη εμπειρία των θεσμικών, καθώς και άλλων άτυπων μηχανισμών απορρόφησης των οικονομικών συγκρούσεων, των κοινωνικών αντιπαλοτήτων και της πολιτικής αμφισβήτησης.

Σπουδαίο ρόλο, επίσης, διαδραματίζουν:

α) Η συνένωση των ισχυρότερων κρατών-μελών της διεθνούς κοινωνίας στα πλαίσια ποικίλων διεθνών οργανισμών που διαθέτουν ουσιαστικές αρμοδιότητες ειρηνικής διευθέτησης των διεθνών διαφορών και της αμοιβαίας συνεννόησης.

β) Η ανυπαρξία αισθημάτων εθνικής ταπείνωσης από πολέμους, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής ανάδειξης των ηττημένων στρατιωτικά χωρών (Γερμανίας, Ιαπωνίας).

γ) Η κατάρρευση της παραδοσιακής αποικιοκρατίας και η χρεοκοπία, σε πρακτικό επίπεδο, της κλασικής θεωρίας του ζωτικού χώρου με τη φασιστική σημασιολογική έννοια.

Οι πιο πάνω παρατηρήσεις και επισημάνσεις δεν πρέπει, σε καμιά περίπτωση, να μειώσουν ή να αδρανοποιήσουν την επαγρύπνηση απέναντι σε αντιδημοκρατικά φαινόμενα. Μια τέτοια στάση θα παρείχε στα φασιστικά κινήματα τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν με δημαγωγικό και διαστρεβλωμένο τρόπο τα σοβαρά οικονομικά και εθνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν πολλά κράτη και να ωθήσει σημαντικό μέρος του πληθυσμού τους σε ενέργειες που είναι δυνατό να ξεφύγουν από κάθε έλεγχο και να θέσουν σε νέα δοκιμασία την ανθρωπότητα.

1. Όσον αφορά στις θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις του φασιστικού ολοκληρωτισμού και την κριτική που ασκείται σε ορισμένες από αυτές, βλέπε περισσότερο Burns E. «Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης». Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1988, τομ. Β', σελ. 338-339, Kühnl Reinhard. «Μορφές Αστικής Κυριαρχίας. Φιλελευθερισμός-Φασισμός». Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1987, σελ. 14-17, Πουλιαντζάς Νίκος, Μίλιμπαντ Ραλφ και Φάν Ζαν Πιέρ. «Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου». Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1984, σελ. 93-104 και 159-162, Φίλιας Βασίλης. «Κοινωνικά Συστήματα στον 20ό αιώνα». Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1988, τομ. Α', σελ. 145-148 και Shirer William. «The Rise and Fall of the Third Reich». London, Mandarin, 1991, chapter 4.

2. Βλ. Kühnl, ο.π. σελ. 132-133 και Joll James. «Europe Since 1870. An International History». London, Weidenfeld and Nicolson, 1984, chapter 12.

3. Βλ. Σουήζυ Πωλ. «Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης». Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1964, σελ. 359.

4. Βλ. Abendroth W. και Lenk K. «Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη». Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1983, τομ. Α', 154.

5. Βλ. Kühnl, ο.π. σελ. 132, Burns, ο.π. σελ. 326-327 και Marx Roland, Poidevin Raymond και Dreyfus G. «Γενική Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη Από το 1848 μέχρι Σήμερα». Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1990, τομ. ΣΤ', σελ. 117.

6. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 135 και Kühnl, ο.π. σελ. 251. Επίσης, βλέπε περισσότερο, Λιναρδάτος Σπύρος. «Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου». Αθήνα, εκδ. Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1967, σελ. 175-265.

7. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 135 και Σουήζυ, ο.π. σελ. 358.

8. Βλ. Σουήζυ, ο.π. σελ. 358.
9. Βλ. Σουήζυ, ο.π. σελ. 359, Kùhnl, ο.π. σελ. 133 και Abendroth/Lenk, ο.π. σελ. 154. Επίσης, βλέπε περισσότερο Thomson David. «Europe Since Napoleon». New York, Penguin Books, 1982, p. 706.
10. Βλ. Kùhnl, ο.π. σελ. 134-135 και Μίλλιμπαντ Ραλφ. «Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία. Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1984, σελ. 141-142.
11. Βλ. Abendroth/Lenk, ο.π. σελ. 156.
12. Βλ. Kùhnl, ο.π. σελ. 136-137.
13. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 137-138.
14. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 138.
15. Βλ. Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 131.
16. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 135-136 και Σουήζυ, ο.π. σελ. 358-359.
17. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 136 και Διαμαντόπουλος Θανάσης. «Εισαγωγή στην Πολιτική». Αθήνα, εκδ. Αντ. Σάκουλας, 1983, σελ. 155.
18. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 136.
19. Βλ. Πουλαντζά/Μίλλιμπαντ/Φάυ, ο.π. σελ. 164.
20. Βλ. Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 131.
21. Βλ. Πουλαντζά/Μίλλιμπαντ/Φάυ, ο.π. σελ. 162-163.
22. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 163.
23. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 337.
24. Βλ. Πουλαντζά/Μίλλιμπαντ/Φάυ, ο.π. σελ. 164.
25. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 164-165.
26. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 165.
27. Βλ. Arendt Hannah. «Το Ολοκληρωτικό Σύστημα». Αθήνα, εκδ. Ευρύαλος, 1988, σελ. 42-43.
28. Βλ. Πουλαντζά/Μίλλιμπαντ/Φάυ, ο.π. σελ. 161-162.
29. Βλ. Sabine G. «Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών». Αθήνα, εκδ. Αντλαντίς, αχρονολόγητο, σελ. 932.
30. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 141-142 και Kùhnl, ο.π. σελ. 161-162.
31. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 950-951.
32. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 951.
33. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 932 και Κανέτι Ελία. «Μάζα και Εξουσία». Αθήνα, εκδ. Ηριδανός, αχρονολόγητο, σελ. 189-192.
34. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 933.
35. Για τη διαδικασία συγκρότησης της Ιταλίας και της Γερμανίας, βλέπε περισσότερο Burns, ο.π. σελ. 128-132 και 141-150 Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 11-21, Joll, op. cit. p. 1-11 και Thomson, op. cit. chapter 14.
36. Πουλαντζά/Μίλλιμπαντ/Φάυ, ο.π. σελ. 166-167.
37. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 167-168 και Φίλιας, ο.π. σελ. 128.
38. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 933.
39. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 326 και Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 116.
40. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 933-934 και Φίλιας, ο.π. σελ. 138. Επίσης, βλέπε Miaice Michel. «Το Κράτος του Δικαίου». Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1983, σελ. 162.
41. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 934.
42. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 949. Για το ζήτημα αυτό, βλέπε περισσότερο Μπαλιμπάτ Ετιέν και Βαλλερστάϊν Ιμμανουέλ. «Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι Διφορούμενες Ταυτότητες». Αθήνα, εκδ. Ο Πολίτης, 1991, σελ. 327-348.
43. Βλ. Φίλιας, ο.π. σελ. 138-139.
44. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 138.

45. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 950.
46. Βλ. Φίλια, ο.π. σελ. 143-144.
47. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 140-141 και Sabine, ο.π. σελ. 937.
48. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 335 και Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 131-132.
49. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 954-955. Επίσης, βλέπε περισσότερα Ρισάρ Λιονέλ. «Ναζισμός και Κουλτούρα». Αθήνα, εκδ. Αστέρι, 1980, σελ. 87-99.
50. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 335 και Marx/Poidevin/Dreyfus, ο.π. σελ. 117.
51. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 336. Για το ζήτημα αυτό, βλέπε, επίσης, περισσότερα Keeton Edward. «The Jewish Leadership in Germany and the Nazi Threat in 1933». In Fink Carole et al (eds). «German Nationalism and the European Response, 1890-1945». University of Oklahoma Press, 1985, p. 181-206.
52. Βλ. Kühnl, ο.π. σελ. 140-144.
53. Βλ. Φίλια, ο.π. σελ. 142.
54. Βλέπε περισσότερα, Kühnl, ο.π. σελ. 144 και 153-157.
55. Βλ. Sabine, ο.π. σελ. 952-953.
56. Βλ. Kühnl, ο.π. σελ. 144-145 και Κανέτι, ο.π. σελ. 190-191.
57. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 157-159 και Sabine, ο.π. σελ. 935.
58. Βλ. Burns, ο.π. σελ. 328.
59. Βλ. Kühnl, ο.π. σελ. 159.
60. Βλ. στο ίδιο, ο.π. σελ. 151 και περισσότερα, βλέπε Μίαις, ο.π. σελ. 160.
61. Βλ. Φίλια, ο.π. σελ. 139-140.
62. Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι το ισχυρότερο φασιστικό κίνημα, το γερμανικό ναζιστικό κόμμα, είχε τον τίτλο «εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα».
63. Για την ιδιαιτερότητα του σύγχρονου ρατσισμού, βλέπε περισσότερα Μπαλιμπάρ/Βαλλερστάιν, ο.π. σελ. 7-132 και 308-343.
64. Βλέπε αναλυτικότερα Lenk Kurt. «Πολιτική Κοινωνιολογία». Θεσσαλονίκη, εκδ. Παράτηρητης, 1990, σελ. 201 και Γκλύκμαν Αντρέ. «Φασισμοί: Παλιός και Νέος». Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1976.
65. Οι νεοναζιστές της Γερμανίας επεκτείνουν την επιρροή τους αξιοποιώντας τόσο τα κατάλοιπα της στρατοκρατικής νοοτροπίας και των ρατσιστικών προκαταλήψεων όσο και το γεγονός ότι η χώρα αυτή υφίσταται τη μεγαλύτερη μεταναστευτική πίεση. Η Γερμανία απορροφάει το 60-70% των ατόμων που ζητούν άσυλο στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ενώ το 1992 αναμένεται πως ο αριθμός των αιτήσεων ασύλου θα ανέλθει στις 500.000, δεδομένο που προσπορίζει στους νεοναζιστές τις συμπάθειες σημαντικού μέρους του πληθυσμού της χώρας. Διαπιστώνεται ότι στη Γερμανία η εννοϊκή απέναντι στους ξένους νομοθεσία, που είναι συνυφασμένη στις συνειδήσεις των Γερμανών με την καταπολέμηση του ναζισμού και του ρατσισμού, επιτυγχάνει αντίθετους σκοπούς από εκείνους που επεδίωξε. Αντί να οδηγήσει στον περιορισμό και την εξάλειψη των φασιστικών φαινομένων, φαίνεται ότι οδηγεί και συμβάλλει στην αναζωπύρωση και έξαρσή τους.
66. Βλέπε περισσότερα και λεπτομερέστερα, Smith Graham. «Nationalities Policies from Lenin to Gorbachev». In Smith Graham (ed.) «The Nationalities Question in the Soviet Union». Longman, 1990, Deak Istvan. Nationalism in the Soviet Bloc. Uncovering Eastern Europe's Dark History. «ORBIS», Vol. 34, No 1, Winter 1990 και Mayall James. Nationalism and International Security After the Cold War. «Survival», Spring 1992, p. 22-25.
67. Βλέπε περισσότερα, Linz Juan. Transition to Democracy. «The Washington Quarterly». Summer 1990, p. 144, 145 και 161 και Brawn J. «Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe». United Kingdom, Adamantine Press, 1991.
68. Βλ. Γκλύκμαν, ο.π. και Καράγιωργας Δ. «Δημόσια Οικονομική Ι. Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους». Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1979, σελ. 418.